

Jarosław Ławski

Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-1167-5041

Z PODRÓŻY W GŁĄB I DO WNEŹRZA

Urodziłem się, żyję i umrę. Bez kwestii. Wszystko, co jest naokoło mnie, również. Ziemia także. Ale skądżeż ja wiem o tem i o ile wiem?

Jerzy Kurnatowski¹

Idea

Doświadczenie podróży należy do fundamentalnych doświadczeń człowieka, znanych chyba każdemu. Istnieją jednak pośród przestrzeni podróżniczych eksploracji takie, które podejmują tylko nieliczni: entuzjaści, wybrani, ogarnięci pasją poznawczą. Do takich wypraw należą te podejmowane w głąb, do wnętrza, ku centrum czegoś (kogoś). Problematyka podróży do wnętrza nie jest jednak wcale jedną z rzędu tych prostych i jednoznacznych. Podstawowym wymiarem podróży w głąb pozostaje wymiar fizyczny – mamy wtedy do czynienia z podróżą do wnętrza przestrzeni geofizycznej, do wnętrza Ziemi, ale też na przykład w głąbie wód, w centrum żywiołu powietrznego.

Ta materialna matryca podróży przekłada się następnie na liczne kulturowe jej odbicia, pośród których literackie i malarskie, plastyczne, filmowe realizacje podróży w głąb należą do najpopularniejszych. Ale na tym nie koniec. Wprawdzie nie możemy z zupełną pewnością stwierdzić, która z podróży (fizyczna? metafizyczna do wnętrza?) jest prawzorem, archetypem której, lecz pewne jest, iż literackie oraz artystyczne realizacje podróży do wnętrza Ziemi mają swe metaforyczne realizacje w topice podróży do wnętrza człowieka, duszy, w eksploracji „podziemnych” sfer nieświadomego i podświadomego, duchowości i jaźni.

Projekt badawczy, którego wyniki Państwu rekomendujemy, od początku skupiony był na motywie podróży do wnętrza Ziemi; planety, po której stąpamy i na której żyjemy. Arcywzorem chtonicznych, morskich i napowietrznych podróży pozostają do dziś w naszym kręgu kulturowym, zakorzenione mocno w wyobraźni, podróżnicze teksty Julesa Verne’a: *Podróż do wnętrza Ziemi* (fr. *Voyage au*

¹ J. Kurnatowski, *Wstęp* [do:] tegoż, *Dobro i zło. Studja etyczne*, Lwów 1907, s. 4.

centre de la Terre, 1864; *Dwadzieścia tysięcy mil podmorskiej żeglugi* (fr. *Vingt mille lieues sous les mers*, 1869–1870). *Pięć tygodni w balonie* (fr. *Cinq semaines en ballon*, 1863), *W osiemdziesiąt dni dookoła świata* (fr. *Le tour du monde en quatre-vingt jours*, 1872); *Tajemnicza wyspa* (fr. *L'île mystérieuse*, 1874); *Piętnastoletni kapitan* (fr. *Un capitaine de quinze ans*, 1878).

Przeniesione na ekran, poddane plastycznemu, komiksowemu, literackim przeobrażeniu, zakorzeniły się one na stałe w wyobraźni ludzkiej. Oczywiście ustanowienie dzieł Verne'a jako pewnego kulturowego wzorca ma charakter umowny. Problematyka eksploracji podziemi jest tak stara jak ludzkość, co poświadczają liczne mity, także te znacznie starsze niż greckie i rzymskie. W czasach nowożytnych „obiektywne”, naukowe eksploracje Ziemi rozpoczyna kultura Oświecenia, ale oczywiście – jak pisze Małgorzata Burzka-Janik – prawdą jest, iż: „Podróż do wnętrza – ku centrum – własnej świadomości, tożsamości, historii, tradycji, narodowości, odkryli i uprzywilejowali jako temat literacki romantycy”². To ich szerokie spojrzenie w Naturę otworzyło przed świadomością człowieka zarówno otchłanie kosmosu, ziemi, wód, jak i niezgłębione „przestrzenie” doświadczeń wewnętrznych. Doświadczenia zmysłowe i doświadczenie duchowe spotkały się w ich spojrzeniu w wydarzeniach związanych z odkrywaniem tego, co głębinne, wewnętrzne, otchłanne, pozazmysłowe, a nawet ekstatyczne i mistyczne.

Cele projektu badawczego, jaki podjęliśmy, był zrazu znacznie skromniejszy. Chcieliśmy przyrzeć się jednemu z toposów podróżniczych – podróży do wnętrza Ziemi, planety Ziemi. Pragnęliśmy rozpoznać, czego szukał i wciąż poszukuje człowiek we wnętrzu tego tajemniczego jestestwa, bytu, a może organizmu, jakim jest Ziemia. Chcieliśmy przyrzeć się pisanemu, artystycznemu świadectwom chtonicznych, tellurycznych eskapad w głąb ziemskiego *uni-* i *poliversum*. Sformułowaliśmy następującą listę zagadnień badawczych, które warto było poddać namysłowi:

- Literackie obrazy podróży w głąb – do źródeł – do centrum – do wnętrza Ziemi.
- Jaskinia, kopalnia, szczelina, uskok, klif, wnętrze góry i inne odsłonięcia wnętrza Ziemi jako tematy literackie.
- Geologia, geognozja i inne nauki o Ziemi a literatura i sztuka.
- Turystyka i podróżopisarstwo industrialne jako obraz wieku, czasu, obyczaju.
- Przemiany obrazu wnętrza Ziemi od Oświecenia przez romantyzm aż po współczesność.
- Inspiracje niemieckiej filozofii i literatury romantycznej w kulturach słowiańskich i ich odkrywaniu wnętrza Ziemi.
- Stanisław Staszic, Wincenty Pol, Zygmunt Gloger o Ziemi i jej „wnętrzu”.
- Juliusz Verne jako inspirator i eksplorator tematu podróży do wnętrza Ziemi.

² M. Burzka-Janik, *Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Literackie podróże do wnętrza Ziemi. Wi-
zje – idee – symbole”*. Sprawozdanie, „Bibliotekarz Podlaski” 2018/2, s. 381.

- Kreacje świata, wnętrza (Ziemi) jako przestrzeni:
 - symbolicznej,
 - demonicznej,
 - szczególnych wartości.
- Podróżnik, wędrowiec, turysta, pielgrzym do wnętrza (Ziemi) jako bohater literacki.
- Wnętrze Ziemi w sztuce dawnej i współczesnej.
- Podróż do wnętrza Ziemi jako metafora kulturowa i literacka.
- Wnętrze Ziemia a prehistoria i historia człowieka.
- Regionalistyczny wymiar refleksji o podróżach do wnętrza Ziemi.³

Jak pokazały same badania, i w tym przypadku mieliśmy do czynienia z pewną naturalną kolejnością podejmowania wątków podróżniczo-chtonicznych: niektórych z badaczy zainteresowały naukowe i speleologiczne podróże w głąb Ziemi, większość zajęła się literackimi przetworzeniami literackich wypraw w podziemia: od Oświecenia aż po literacki reportaż XX-wieczny. Ale pojawiła się też grupa rozpoznań interpretacyjnych, które dotyczyły najgłębszych metaforyzacji podróżniczego leitmotiwu, czyli podróży w głąb człowieka: umysłu, „ja”, jaźni. Przedkładany właśnie tom zdaje sprawę z tej trójdzielności ujęć podróży w głąb. Przynosi analizy świadectw podróży rzeczywistych, wykreowanych przez imaginację twórców i wreszcie zmetaforyzowanych.

Co dla uczestników projektu ważne, jego realizacja dokonywała się w symbolicznym i zarazem realnym pejzażu Śląska, w przestrzeni, gdzie spojrzenie w głąb Ziemi stanowi naturalne, egzystencjalne, odwieczne doświadczenie człowieka.

Spotkanie

Kluczowym momentem projektu było konferencyjne spotkanie w śląskiej przestrzeni: w Pałacu w Rybnej oraz w zabytkowej kopalni srebra w Tarnowskich Górach, wciągniętej w 2017 roku na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Wybór tego miejsca był, oczywiście, przemyślany. Była to druga już – po konferencji o Zygmuncie Krasińskim⁴ – sesja „romantyczna” w Rybnej. Również jej przygotowanie było możliwe dzięki współpracy trzech ośrodków badawczych: opolskiego, białostockiego i katowickiego. Pomysłodawcą Konferencji był prof. Jarosław Ławski (Uniwersytet w Białymstoku), którego temat podjęli i wsparli

³ Cyt. za: *Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Literackie podróże w głąb Ziemi. Wizje – idee – symbole”, Tarnowskie Góry – Pałac w Rybnej, 6–7 kwietnia 2018. Program*, tekst M. Burzka-Janik, A. W. Swoboda, il. J. Szleger, skład M. Ogiński, Tarnowskie Góry 2018, s. 4.

⁴ Zob. tom: *Krasiński. Żywoty kultury, żywoty natury. Studia*, red. M. Burzka-Janik, J. Ławski, Białystok – Opole 2019. Monografia jest plonem Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Zygmunt Krasiński w kontekstach literacko-kulturowych dawnych i współczesnych”, Pałac w Rybnej, Tarnowskie Góry, 22–23 kwietnia 2017 roku.

wspólnie dr Małgorzata Burzka-Janik (Uniwersytet Opolski), dyr. Adam Morawiec (Pałac w Rybnej) oraz prof. Marek Piechota (Uniwersytet Śląski), znakomity badacz romantyzmu z Katowic.

Tradycyjnie już projekt był wynikiem szerokiej kooperacji instytucji naukowych i regionalnych, takich jak: Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa Uniwersytetu Opolskiego, Katedra Historii Literatury, Komparatystyki i Antropologii Literackiej, Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza: Oddziały w Opolu i Katowicach, Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Tarnogórskiej, Pałac w Rybnej.

Komitet Organizacyjny⁵ i Komitet Naukowy Konferencji⁶ zaproponowały, by dwudniowe spotkanie zespołu badawczego odbyło się w dniach 6 i 7 kwietnia 2018 roku w Rybnej i Tarnowskich Górach. Wzięło w nim udział 26 badaczy z Katowic, Opola, Białegostoku, Siedlec, Gdańska, Krakowa, Bielska-Białej, Warszawy, Wałbrzycha. Pierwszy dzień obrad upłynął w Rybnej, gdzie wysłuchano dwudziestu jeden wystąpień podczas obrad plenarnych i w dwu sekcjach. Spotkanie uświetnił koncert muzyki kameralnej „Neobarokowe inspiracje – podróż w głąb historii”, odbywający się w ramach VI Wiosny Barokowej w Rybnej (wystąpił ensemble Cracov Duo w składzie Jan Kalinowski i Marek Szlezer)⁷. Następnego dnia obrady przeniosły się do Zabytkowej Kopalni Srebra w Tarnowskich Górach. W kopalnianej świetlicy wysłuchano pięciu referatów, po czym uczestnicy sesji zjechali czterdzieści metrów w głąb kopalni, zwiedzili podziemny szlak turystyczny, przepłynęli łodziami trzystumetrowy podziemny szlak wodny.

Było to więc doświadczenie swoiste, szczególne – badacze tekstów i obrazów

⁵ W skład Komitetu Organizacyjnego weszli: dr Małgorzata Burzka-Janik – *Przewodnicząca* (Uniwersytet Opolski), prof. dr hab. Jarosław Ławski – *Przewodniczący* (Uniwersytet w Białymstoku), prof. dr hab. Marek Piechota (Uniwersytet Śląski), dr Elżbieta Łucka-Zajac – *Sekretarz* (Uniwersytet Opolski), dr Maria Rowińska-Szczepaniak (Uniwersytet Opolski), dr Łukasz Zabielski – *Sekretarz* (Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego), dyr. Jolanta Gadek (Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego), dyr. Adam Morawiec (Pałac w Rybnej).

⁶ Zaproszenie do Komitetu Naukowego Konferencji przyjęli: prof. dr hab. Irena Jokieli (Uniwersytet Opolski), prof. sen. Halina Krukowska (Uniwersytet w Białymstoku), prof. dr hab. Aneta Mazur (Uniwersytet Opolski), prof. dr hab. Michał Masłowski (Université Paris Sorbonne), prof. dr hab. Wiesław Olkusz (Uniwersytet Opolski), prof. dr hab. Marek Stanisław (UR (Uniwersytet Rzeszowski), dr hab. Sabina Brzozowska-Dybizbańska, prof. UO (Uniwersytet Opolski), dr hab. Marek Dybizbański, prof. UO (Uniwersytet Opolski), dr hab. Ewa Hoffmann-Piotrowska (Uniwersytet Warszawski), dr hab. Anna Janicka, prof. UwB (Uniwersytet w Białymstoku), dr hab. Zbigniew Kaźmierczyk, prof. UG (Uniwersytet Gdański), dr hab. Danuta Kowalewska, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), dr hab. Olaf Krykowski, prof. UW (Uniwersytet Warszawski), dr hab. Mirosław Lenart, prof. UO (Uniwersytet Opolski), dr hab. Bernadetta Puchalska-Dąbrowska, prof. UwB (Uniwersytet w Białymstoku).

⁷ W czasie koncertu wykonano następujące dzieła: Johann Sebastian Bach – *Sonata D-dur BWV 1028*, Grażyna Bacewicz – *Sonata da camera* (1945), Aleksander Tansman – *Partita* (1955), Igor Strawiński – *Suita włoska* (1933).

mieli okazję bezpośredniej konfrontacji wyobrażeń z rzeczywistością chtoniczną, z podziemiami kopalni, która przez stulecia tętniła (trudnym) życiem górników.

Prezentowana publikacja przynosi analizy doświadczeń przede wszystkim literackich. Co ciekawe, ich początki sięgają w literaturze polskiej XVI wieku, lecz przedłużenie znajdują w literaturze współczesnej. Jak pisałem, temat podróży do wnętrza Ziemi podjęty tu został w trzech wymiarach: analizy świadectw rzeczywistych podróży, literackich ich wyobrażeń i przekształceń, wreszcie metaforyzacji odsłaniających nade wszystko wymiar eksploracji ludzkiego wnętrza.

Książka przynosi prawie wszystkie materiały z tych, które zaprezentowano⁸, a także kilka prac powstałych na zamówienie projektodawców. Mamy nadzieję, iż choć w niewielkim stopniu tom wypełnia lukę w polskim piśmiennictwie naukowym, literaturoznawczym, które, jak do tej pory, dość wstrzemięźliwie podejmowało wątki podróży w głąb przestrzeni ziemi, powietrza i morza. Być może jest to symptom pewnej horyzontalnej predylekcji wyobraźni ludzi zamieszkujących niziny środkowoeuropejskie, lecz nim stanowczo sformułujemy taką tezę, trzeba w szerszym niż lokalny wymiarze sprawę tę przebadac, przemyśleć. Tom *Literackie podróże do wnętrza Ziemi. Studia* ma ambicje skromniejsze: chce inaugurować przyszłe badania nad tym tematem, pragnie być monografią otwierającą wskazane wątki. Nieprzypadkowo ukazuje się w Naukowej Serii Wydawniczej „Czarny Romantyzm”. To do niemieckich pisarzy oświecenia i romantyzmu należał impuls poznawczy, który uruchomił paneuropejskie zainteresowania podróżami w głąb⁹. W sposób swoisty, odmienny, słowiański odpowiedział na to wezwanie również romantyzm polski.

Kontynuacje

Każdy projekt naukowy, każde spotkanie badaczy, które domyka się monografią, ma swoich twórców. W imieniu Komitetu Redakcyjnego NSW „Czarny

⁸ Przypomnijmy tytuły wystąpień, które nie zostały nadesłane do monografii: mgr Anita Jasińska (UŚ), *Podróż w głąb historii. Geologia pamięci*; mgr Magdalena Baraniak (UW), „*Goci na Wezurwiuszu*” – *Witkacego podróż do wnętrza ziemi*; dr Magdalena Piotrowska-Grot (UŚ), *Piekło (po)nowoczesności – symbolika podziemia w literaturze współczesnej*; mgr Krzysztof Babicki (UŚ), *Nie tylko kopalnie. Podróż do wnętrza ziemi z „Drachem” Szczepana Twardocha*; dr Marek Szladowski (Warszawa), *Między Wschodem a Zachodem – o podróżach cywilizacyjnych Zenona Fiszera*; mgr Tomasz Gęsina (UŚ), *Centrum lokalnego świata. Obrazy kopalni w najnowszej prozie polskiej (na wybranych przykładach)*.

⁹ Zob. szczególnie: S. Dietzsch, *Filozofia spekulatywna versus „physica sacra”*: „*Nocna strona przyrodoznawstwa*” *Gotthilfa von Schuberta*; A. Bonchino, *Od praoceanu do łez natury. Baader i Schubert między romantyzmem freiburskim a drezdeńskim (1788–1808)*; J. Ławski, *Słowiańska fascynacja ciemną stroną natury: Maurycy Mochnacki*, [w:] G. H. von Schubert, *Nocna strona przyrodoznawstwa*, przeł. K. Krzemień-Ojak, wstęp S. Dietzsch, A. Bonchino, przypisy E. Krzemień-Ojak, S. Dietzsch, wprowadzenie, opr. tekstu i red. J. Ławski, Białystok 2015.

Romantyzm” chciałbym w szczególny sposób podziękować osobom, które przyczyniły się do sukcesu projektu. Badanie romantycznych podziemi i postromantycznych przestrzeni chtonicznych z perspektywy podlaskiej miałoby sens zapewne inny, niż spotkanie w śląskiej przestrzeni, gdzie temat eksploracji Ziemi jest czymś naturalnym, a góry – z ich kuszącym królestwem podziemi, jaskiń i szczytów – są czymś dostępnym wzrokiem, na wyciągnięcie ręki. Tymczasem reprezentanta przestrzeni północno- i wschodniopolskich przyzywają raczej ewokacje nieskończoności, jakie dają niebo, wertykalny krajobraz nizin, jezioro i morze, rzadziej góra i przepaść.

Możliwość spotkania w barokowej przestrzeni Pałacu w Rybnej, zejścia w podziemia tarnogórskiej kopalni srebra¹⁰ zawdzięczamy przede wszystkim Pani dr Małgorzacie Burzce-Janik, badaczce i przyjaciółce zakorzenionej w śląskiej ziemi od pokoleń. Dziękuję Pani Doktor! Wyrazy wdzięczności zechcą przyjąć, goszczący nas po królewsku, Państwo Elżbieta i Grzegorz Burzkowie oraz Pan Przemysław Janik, którego życzliwemu wsparciu wiele zawdzięczamy. Za bezinteresowną pomoc dziękuję Panu prof. Markowi Piechocie (Katowice), dyr. Jolancie Gadek z Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku oraz sekretarzom Konferencji: dr Elżbiecie Łuckiej-Zajac (Uniwersytet Opolski) i dr. Łukaszowi Zabielskiemu (Książnica Podlaska).

Prezentowana monografia powstała we współpracy – trwającej przez wiele lat – Katedry Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku oraz Katedry Historii Literatury, Komparatystyki i Antropologii Literackiej Uniwersytetu Opolskiego. Jest to, jako się rzekło, tom drugi zdający sprawę z wspólnych, białostocko-opolskich badań.

Mamy nadzieję, że pomimo pandemicznej pory roku 2020, która wygasiała praktycznie wszystkie imprezy stacjonarne i projekty naukowe wymagające bezpośredniego zaangażowania, uda się zrealizować nasz kolejny pomysł badawczy.

¹⁰ O podróży w głąb kopalni tak czytamy w *Programie* (dz. cyt.) Konferencji:

„Po wizycie w Muzeum Górnictwa turyści ubierają kaski, wsiadają do górniczej windy i poprzez szyb »Anioł« zjeżdżają na głębokość 40,5 m. Tu rozpoczyna się niezwykła podróż przez podziemia wpisane w lipcu 2017 roku na *Listę światowego dziedzictwa UNESCO*. W czasie wędrowki turyści oglądają wykute w skale przodki górnicze, chodniki transportowe i potężne komory powstałe na przełomie XVIII i XIX w. Labirynt korytarzy, z których najniższy fragment ma wysokość ok 140 cm, to pozostałość po działającej do 1913 r. królewskiej kopalni kruszców Fryderyk. Zwiedzający poznają tylko niewielką część potężnego kompleksu, który powstawał od 1784 r. Szlak dla turystów liczy 1740 m i łączy ze sobą trzy dawne szyby górnicze: »Anioł«, »Żmija« i »Szczęść Boże«. Surowe warunki panujące w podziemiach kopalni, charakteryzujące się niską temperaturą i dużą wilgotnością powietrza, pozwalają poczuć klimat dawnej górniczej pracy. By dodatkowo ożywić atmosferę zwiedzania, podziemia zostały wypełnione efektami dźwiękowymi. I tak z oddali można usłyszeć odgłosy ciężkiej pracy gwarków, kopalnianego zawału, jadących wózków oraz robot strzałowych.

Jedną z największych atrakcji trasy jest przepływ łodziami. Kursują one między dwoma przystaniami zlokalizowanymi przy szybach »Szczęść Boże« i »Żmija«. Podróż dawnym chodnikiem odwadniającym dostarcza gościom kopalni niezapomnianych przeżyć”.

Także jego wcielenie wymaga, jak wolno sądzić, bezpośredniej obecności w śląskiej przestrzeni, choć dotyczy on kwestii uniwersalnych, znamiennej dla XX- i XXI-wiecznej fazy rozwoju cywilizacji i kultury.

Mamy więc nadzieję na kolejną wspólną podróż w głąb – tekstów kultury, literatury i sztuki.

Białystok, 25 października 2020 r.